

3 KRONIKA7I

2023

IZ ZGODOVINE ILIRSKE BISTRICE

71
2023

KRONIKA

kronika.zzds.si/kronika

Iz zgodovine Ilirske Bistrice

Uredil Miha Preinfalk

IZDAJA ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

<https://zzds.si>

Kronika 2023, letnik 71, številka 3 – Iz zgodovine Ilirske Bistrice

Odgovorni urednik/ Managing editor:

dr. Miha Preinfalk (Ljubljana)

Tehnična urednica/ Technical editor:

mag. Barbara Šterbenc Svetina (Ljubljana)

Uredniški odbor/ Editorial board:

mag. Sonja Anžič-Kemper (Pforzheim, Nemčija), dr. Aleš Gabrič (Ljubljana),
dr. Stane Granda (Ljubljana), dr. Katarina Keber (Ljubljana), dr. Miha Kosi (Ljubljana),
dr. Harald Krahwinkler (Celovec), Irena Lačen Benedičič (Jesenice),
dr. Tomaž Lazar (Ljubljana), dr. Hrvoje Petrić (Zagreb), dr. Vlasta Stavbar (Maribor),
dr. Imre Szilágy (Budimpešta) in dr. Nadja Terčon (Piran)

Za znanstveno korektnost člankov odgovarjajo avtorji.

© Kronika

Redakcija te številke je bila zaključena:

20. oktobra 2023

Naslednja številka izide/ Next issue:

februar/ February 2024

Prevodi povzetkov/ Translations of Summaries:

Manca Gašperšič - angleščina (English)

Lektoriranje/ Language Editor:

Rok Janežič

Uredništvo in uprava/ Address of the editorial board:

Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU / Milko Kos Historical Institute at ZRC SAZU
Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana

Letna naročnina/ Annual subscription:

za posameznike/ Individuals 25,00 EUR

za študente in upokojene/ Students and Pensioners 18,00 EUR

za ustanove/ Institutions 30,00 EUR

Cena te številke v prosti prodaji/ Single issue 20,00 EUR

Izdajatelj/ Publisher:

Zveza zgodovinskih društev Slovenije

Aškerčeva cesta 2

SI-1000 Ljubljana

Transakcijski račun/ Bank Account:

Zveza zgodovinskih društev Slovenije 02010-0012083935

Sofinancirajo/ Financially supported by:

Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije/ Slovenian Research Agency
ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa/ ZRC SAZU, Milko Kos Historical Institute

Izid te številke je finančno podprla tudi:

Občina Ilirska Bistrica

OBČINA
ILIRSKA
BISTRICA

Računalniški prelom/ Typesetting:

Medit d.o.o.

Tisk/ Printed by:

Fotolito Dolenc d.o.o.

Naklada/ Print run:

420 izvodov/ copies

Revija Kronika je vključena v podatkovno bazo/ Kronika is indexed in:

Scopus; Historical Abstracts, ABC-CLIO; MLA International Bibliography; PubMed; ERIH Plus; Bibliography of the History of Art.

Na naslovni strani/ Front cover: Ilirska Bistrica v 70. letih 20. stoletja. Pogled na stavbe današnjega sodišča, banke, občine in pošte / Ilirska Bistrica in the 1970s. View of the buildings of today's courthouse, bank, municipality and post office (hrani /kept by: Knjižnica Makse Samsa Ilirska Bistrica).

Na zadnji strani/ Back cover: Vitraž na Gregorčičevi 15 v Ilirski Bistrici z grbom Ilirske Bistrice ter zastavami Avstro-Ogrske in Avstrijskega primorja, domnevno 70. leta 19. stoletja. Heraldčne barve niso povsem točne. / Stained glass window at 15 Gregorčičeva Street in Ilirska Bistrica with the coat of arms of Ilirska Bistrica and the flags of the Austro-Hungarian Empire and the Austrian Littoral, presumably from the 1870s. Heraldic colours are not entirely accurate (foto / Photo: Marjan Krebelj).

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

94(497.4Ilirska Bistrica)(082)

IZ zgodovine Ilirske Bistrice / uredil Miha Preinfalk ; [prevodi povzetkov Manca Gašperšič - angleščina]. - Ljubljana : Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2023. - (Kronika, ISSN 0023-4923 ; letn. 71, št. 3)

ISBN 978-961-6777-32-2
COBISS.SI-ID 169613571

KAZALO

Razprave

Miha Preinfalk:	Ilirska Bistrica – dva kraja, ena zgodovina445
	Ilirska Bistrica. Two places, one history447
Boris Golec:	Kdaj in zakaj je bilo Trnovo trg449
Vanja Kočever:	Kužna epidemija leta 1631 na Kranjskem in njena razširjenost ob zgornjem toku reke Reke471
Vanja Kočever:	Trnovsko župnišče kot prenočišče cesarja Karla VI. na potovanju ob dednih poklonitvah notranjeavstrijskih dežel leta 1728489
Damir Tulić, Mario Pintarić:	Altaristička i kiparska oprema župne crkve svetog Petra u Ilirskoj Bistrici519
Igor Gardelin:	Plemiška rodbina Porcia in zapuščina Hanibala Alfonza kneza Porcia na gradu Prem535
Boris Golec:	Dvorec Trnovo – tri razrešene neznanke: nastanek, izginotje in lokacija561
Boris Golec:	Skladatelj Fran Gerbič in Trnovo pri Ilirski Bistrici575
Aneja Rože:	Spominska obeležja Dragotinu Ketteju od pesnikove smrti do stote obletnice njegovega rojstva.....591
Bogdan Kolar:	Začetki ustanove notredamskih sester v Trnovem611
Nejc Bratina:	Delovanje telovadnega odseka Orel na Ilirskobistriškem623
Emilija Kastelic:	Arhitektura občine Ilirska Bistrica in okolice v obdobju fašizma631
Eda Belingar:	Načrtovanje palače nekdanje Hranilnice (Cassa di Risparmio) v Ilirski Bistrici643
Urška Godina:	Sakralna umetnost Toneta Kralja na Primorskem. Umetniška dela v cerkvah na Ilirskobistriškem657
Irena Uršič:	Možje in fantje z Ilirskobistriškega v italijanski vojaški suknji. Med imeni pobeglih in mrtvih ter spomini preživelih679
Klemen Kocjančič:	Vojaške operacije v času nemške okupacije Ilirske Bistrice in okolice med drugo svetovno vojno.....703
Denis Cerkvenik:	Zaključni boji v okolici Ilirske Bistrice ob koncu druge svetovne vojne.....717
Tjaša Jakop:	Opis govora vasi Jelšane.....727

Jubilej

Vojko Čeligoj, raziskovalec ilirskobistriških korenin in skozi desetletja kronist bistriškega vsakdana s fotografskim aparatom v roki (<i>Dragica Jaksetič</i>)735
--

Ocene in poročila

Janez Bilc: Kronika fare trnovske na Notranjskem (<i>Bogdan Kolar</i>).....	737
Vlasta Beltram: Svet med Snežnikom in Slavnikom med drugo svetovno vojno (<i>Klemen Kocjančič</i>)	738

1.01 Izvirni znanstveni članek

DOI: <https://doi.org/10.56420/Kronika.71.3.16>
CC-BY-NC-ND**Denis Cerkenik**

dr., asistent z doktoratom, Žirje 16, SI-6210 Sežana
E-pošta: denis.cerkenik@protonmail.com
ORCID: 0000-0003-2518-7396

Zaključni boji v okolici Ilirske Bistrice ob koncu druge svetovne vojne

IZVLEČEK

Skozi občino Ilirska Bistrica potekata dve pomembni cestni povezavi: Ljubljana–Reka, ki se proti jugu nadaljuje ob morju do Splita in je bila ključna za nemški nadzor nad hrvaško obalo, in Trst–Reka. Povezavi sta postali še toliko pomembnejši, ko so se ob koncu druge svetovne vojne pri umikanju iz Grčije, Albanije, Srbije in Hrvaške enote Wehrmachta premikale proti mejam Tretjega rajha. Nemška vojska je morala zagotoviti odprte povezave proti severu, da ne bi prišlo do partizanskih zased, ki bi jim ovirale pot. Iz tega razloga so morali Nemci Ilirsko Bistrico in okolico do prihoda enote z juga obdržati trdno v rokah, za kar je bil zadolžen 97. armadni korpus (97. Armeekorps – 97. AK) pod poveljstvom Ludwiga Küblerja. Nasproti mu je stala 4. jugoslovanska armada, ki je želela karseda hitro prodreti in zasesti Trst. Boj med tema formacijama je privedel do ene največjih frontnih bitk na Slovenskem.

KLJUČNE BESEDE

Druga svetovna vojna, nemški 97. armadni korpus, 4. jugoslovanska armada, Ludwig Kübler, Ilirska Bistrica

ABSTRACT

THE FINAL BATTLES IN THE SURROUNDINGS OF ILIRSKA BISTRICA AT THE END OF THE SECOND WORLD WAR

Two important road connections pass through the area of the municipality of Ilirska Bistrica: Trieste–Reka and Ljubljana–Rijeka, which continues South along the sea to Split and was the key to the Nazi control of the Croatian coast during the Second World War. They became even more important at the end of the war, when the Wehrmacht units began to retreat from Greece, Albania, Serbia and Croatia towards the borders of the Third Reich. The Wehrmacht needed to keep connections to the north cleaned and protected from Partisan ambushes blocking their way. For this reason, it was imperative for the Germans to maintain a firm hold on Ilirska Bistrica and the surrounding area until the arrival of their units from the South. The task was assigned to the 97th Army Corps (97. Armeekorps) under the command of Ludwig Kübler, which engaged the 4th Army of Yugoslav Partisans pressing for a rapid advance to occupy Trieste. The fighting that ensued constituted one of the major battles in Slovenia.

KEY WORDS

Second World War, German 97th Army Corps, 4th Army of the Yugoslav Partisans, Ludwig Kübler, Ilirska Bistrica

Priprave na bitko

Ilirska Bistrica je bila v času druge svetovne vojne pomembno stičišče povezav med severom in jugom. Na začetku vojne je bilo to območje še pod Kraljevinno Italijo, po italijanski kapitulaciji pa so nacisti ustanovili Operacijsko cono Jadransko primorje (*Operationenzone Adriatisches Küstenland – OZAK*), ki je, vključno z Ilirsko Bistrico, prešla pod nemško okupacijo. Tu so imeli Nemci posamezne enote Wehrmachta, SS in policije, kmalu pa so se jim pridružile še enote slovenskih kolaboracionistov (Slovenski narodni varnostni zbor). Ob koncu vojne so na to območje prišli še srbski četniki, ki so v zaključnih bojih odigrali pomembno vlogo.¹

Skoraj do konca vojne je bil vojaški poveljnik območja OZAK general Ludwig Kübler podrejen poveljniku celotnega italijanskega področja (*Oberbefehlhaber Südwest* oziroma *Heeresgruppe C*) feldmaršalu Albertu Kesselringu.² Vendar pa sta bili Ilirska Bistrica in Ljubljanska pokrajina ob koncu vojne vedno pomembnejši za drugo nemško armadno skupino (*Heeresgruppe E*), ki je delovala na Balkanskem polotoku in ji je poveljeval feldmaršal (*Oberbefehlhaber Südost*) Alexander Löhr. Partizanske enote so z juga proti severu potiskale Löhrovo bojno skupino, hkrati pa so ji želele zapreti pot na severu in jo s tem obkoliti. Da bi lahko nemške enote in kolaboracionisti varno prišli do Tretjega rajha in se jim ne bi bilo treba bojevati na dveh frontah, je bilo torej treba obdržati odprte poti. Löhr je kot ključno pot umika izbral povezavo od Reke preko Ilirske Bistrice proti Ljubljani. Nalogo zaščititi območje je dobil 97. korpus (*LXXXXVII. Armeekorps*), ki mu je poveljeval že omenjeni general Ludwig Kübler.³

8. aprila 1945 je v Sežani potekal sestanek poveljnikov enot, ki so sestavljale 97. AK, na katerem so bile dorečene še zadnje podrobnosti zaščite povezav, v naslednjih dneh pa so nemške enote že začele zasedati svoje položaje.⁴ Treba je poudariti, da je že v začetku aprila prihajalo do vedno očitnejšega razpada Wehrmachta. Na nemško vojsko so pritiskali na vseh frontah, zavezniki pa so že stopili na tla Tretjega rajha; prav tako je obstajala stalna nevarnost bombnih napadov. Na območju OZAK je kronično primanjkovalo bencina, zato so morali dve tretjini vseh tovornjakov, ki so bili namenjeni 97. korpusu, iz bencinskega pogona predelati v pogon na drva. Tudi konj, ki bi vlekl topove, ni bilo več, »ker so Italija-

ni porabili vse konje za italijansko fronto».⁵ Podobno kot količina bencina in število konj se je iz dneva v dan zmanjševala bojna morala, predvsem med kolaboracionisti. Nemški častniki so člane 392. hrvaške legionske divizije opazili v okolici Rupe in Šapjan, ki so ob najmanjšem partizanskem napadu zbežali, za seboj pa pustili še zapakirane mitraljeze.⁶ Za nateček je bila tu še obrambna linija severno od Reke, sestavljena iz starih italijanskih utrd ob nekdanji jugoslovansko-italijanski meji,⁷ ki so jih Nemci uporabljali kot pomoč pri obrambi, vendar zaradi nenehnih partizanskih napadov popravila na utrdbah niso bila zaključena.

V tem nezavidljivem položaju je moral 97. korpus držati povezavo med Reko in Ilirsko Bistrico proti severu, vse dokler ne bi prišla glavnina armadne skupine E. Partizani na drugi strani pa so bili v ofenzivi. 2. marca se je 8. korpus Narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Jugoslavije (NOVJ) preoblikoval v 4. jugoslovansko armado. Ta je dobila nalogo karseda hitro prodreti v smeri Gospić–Otočac–Senj–Reka–Ilirska Bistrica–Trst. Ker je fronta še vedno potekala na Hrvaškem in v Bosni, je bila naloga razdeljena na dva dela: na liško-primorsko operacijo, ki naj bi bila izvedena do sredine aprila, in reško-tržaško operacijo, ki bi bila zaključena v začetku maja. In res, 16. aprila se je končala operacija v Liki in Gorskem kotarju, fronta pa se je vzpostavila na liniji od Kraljevice in Lokve do Delnic.⁸ S tem se je začela zaključna partizanska reško-tržaška ofenziva, ki so jo Nemci nameravali ustaviti. Na drugi strani jadranske obale, na Apeninskem polotoku, so se nemški poveljnik armadne skupine C Heinrich von Vietinghoff in njemu podrejene enote pripravljali na podpis kapitulacije na italijanskem bojišču, do katerega je prišlo 29. aprila. Na frontni črti pri Reki pa nemške enote 97. korpusa niso smele kapitulirati, saj bi se s tem zaprl prehod za armadno skupino E. Tako je bil štiri dni pred podpisom kapitulacije v Italiji 97. korpus iz armadne skupine C premeščen v armadno skupino E.⁹

Fronta

Najprej je treba poudariti, da boj med Nemci in partizani, ki se je oblikoval med Reko in Ilirsko Bistrico, za slovenske razmere ni bil nekaj običajnega. Če so partizani ves čas druge svetovne vojne uporabljali gverilsko bojevanje, so sedaj sprejeli frontalno bojevanje. Vzpostavila se je frontna linija, kar je bilo najbolj razvidno v Klani, kjer je prihajalo do obsežnih napadov in protinapadov. Tudi število sodelujočih je bilo veliko večje kot pri običajnih bojih, razpršenih

¹ O nemških, slovenskih, srbskih in lokalnih partizanskih enotah, ki so med drugo svetovno vojno delovale na območju Ilirske Bistrice, gl. članek Klemna Kocjančiča v tej publikaciji.

² Potem ko so marca 1945 Kesselringa premestili na zahodno fronto, ga je na italijanski fronti zamenjal Heinrich von Vietinghoff (Di Giusto, *Operazione*, str. 570).

³ Kaltenecker, *Ludwig Kübler*, str. 318.

⁴ BArch, RH 24-97/5, str. 1.

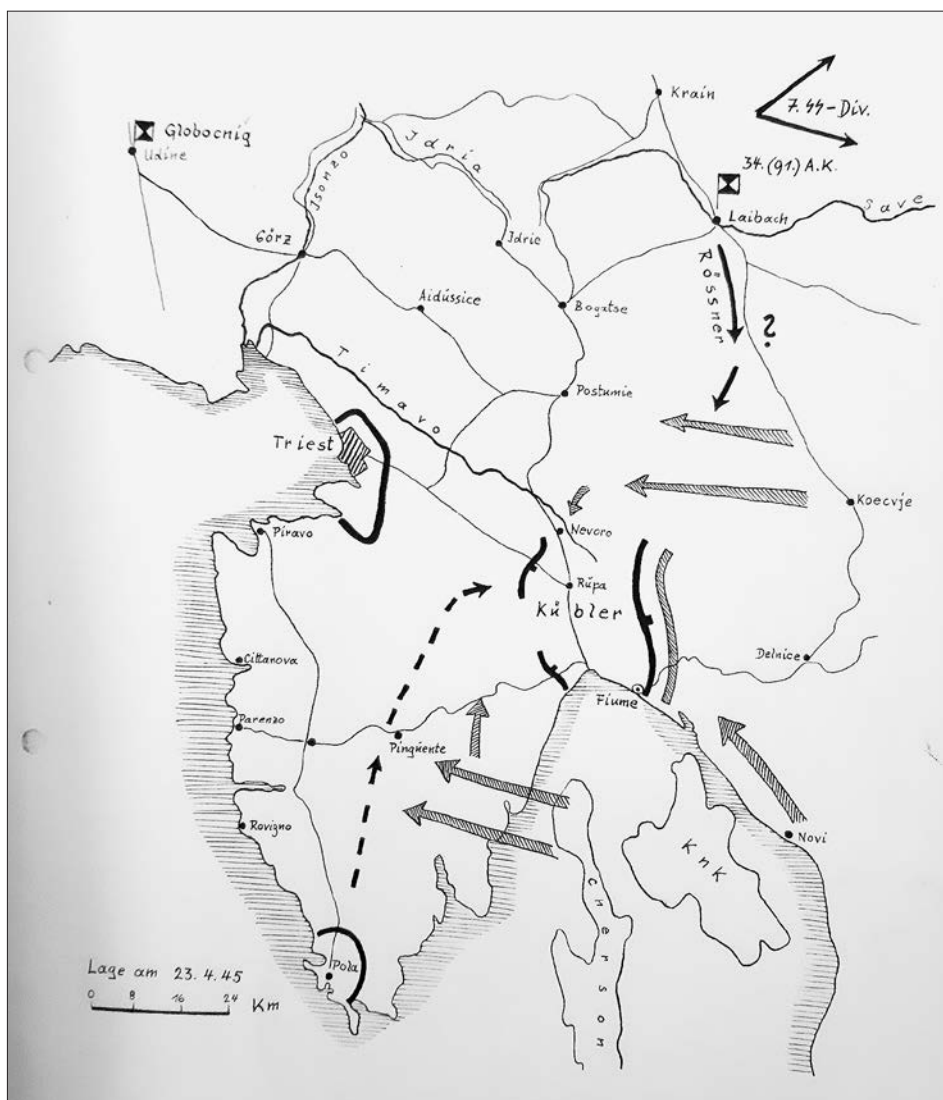
⁵ BArch, RH 24-97/5, str. 5.

⁶ BArch, RH 24-97/5, str. 6.

⁷ BArch RH 11-III/321.

⁸ Klanjšček in Petelin, *Deveti korpus*, str. 415.

⁹ Klanjšček in Petelin, *Deveti korpus*, str. 418.

na širšem območju. Če je imel 9. korpus (ta je deloval v zaledju 97. armadnega korpusa) vsega skupaj okrog 9000 borcev, je imela celotna 4. jugoslovanska armada, vključno z 9. korpusom, maja 1945 61.502 partizana. Nemške in kolaboracionistične enote, postavljene proti 4. jugoslovanski armadi, so štejele 135 bataljonov, 100 artilerijskih baterij in 60 tankov oziroma skupaj 93.000 mož.¹⁰ Vsi se niso bojevali na območju med Ilirsko Bistrico in Reko, saj so morali Nemci nadzorovati tudi zaledje.¹¹ Kljub temu pa je na omenjenem območju prišlo do neobičajno velike koncentracije vojaškega moštva in opreme.

Delnice premaknile na linijo Rječina–Snežnik, kjer se je bilo lažje braniti. Frontna linija je bila, natančneje, vzpostavljena od izliva reke Rječine navzgor, preko Grobnika, Jelenja, Studene in Plešišča do Klane in Železnih vrat, preko Trstenika do Snežnika.¹² Nastala je t. i. Ingridina linija, kjer so se namestile tri divizije.¹³ Najjužnejše, pri Reki, je bila nameščena 392. hrvaška (legionarska) divizija pod poveljstvom generala Reindla, od katere pa je ostalo le še okoli 3000 od približno 11.000 mož, večinoma nemškega moštva, saj so Hrvatje množično dezertirali. Severno od hrvaške divizije je bila nemška 237. pehotna divizija, medtem ko je glavno težišče obrambe, območje Klane, obvladovala 188. gorska divizija. Severno od Snežnika je bilo zaledje fronte. To območje je bilo del OZAK, kjer je v Ljubljanski pokrajini naloge SS

¹⁰ Klanjšček in Petelin, *Deveti korpus*, str. 416, 419.

¹¹ Okoli Ilirske Bistrice in Reke so 97. AK sestavljale 392. legionsarska divizija, 237. pehotna divizija in 188. gorska divizija ter manjše policijske in SS enote.

¹² Šinkovec, *Uporni svet*, str. 307.

¹³ Petelin, *Osvoboditev*, str. 187.

in policije opravljal Erwin Rösener. V ostalih petih (Reški, Puljski, Goriški, Tržaški in Videmski) pokrajinah pa je imel glavno vlogo Odilo Globočnik. Zaradi podobnih razlogov, kot je bila premestitev 97. AK iz armadne skupine C v E, je 25. aprila prišlo do prerazporeditve območja med Rösenerjem in Globočnikom. Slednji je prevzel nadzor nad območjem zahodno od Soče, Rösener pa vzhodno od nje. Ta je sedaj postal poveljnik zaledja armadne skupine E (*Befehlshaber des rückwärtigen Gebietes der Heeresgruppe E*).¹⁴ Če je bila naloga partizanskega 9. korpusa oteževati nemško delovanje v zaledju fronte,¹⁵ je bil Rösener s podrejenimi enotami korpusov kontrapunkt, torej tisti, ki 97. AK in celotni armadni skupini E omogoča nemoteno delovanje in oskrbo. Rösener je imel ob koncu druge svetovne vojne Srbski dobrovoljski korpus, 14 (1. ukrajinsko) SS divizijo ter manjše SS in policijske enote.¹⁶ Armadna skupina E mu je obljubila tudi 7. prostovoljsko gorsko SS divizijo (7. *SS-Freiwilligen Gebirgs-Division »Prinz Eugen«*), ki se je morala iz Nove Gradiške v vzhodni Hrvaški odpraviti proti Karlovcu, kjer naj bi delovala na območju od Snežnika do Dolenjske. Partizani so divizijo ustavili že na Hrvaškem, zato je Rösener ni mogel uporabiti v obrambi zaledja reško-snežniške fronte. Poveljnik zaledja je opazil, da so na območju severno od Delnic (od Gerova, Čabra in Prezida do Loža) le šibke nemške enote, večinoma nameščene v Čabru. Tja je Rösener, da bi zaprl vrzel, iz Postojne poslal tri polke Srbskega dobrovoljskega korpusa.¹⁷

Na partizanski strani so 4. armada sestavljale 9., 13., 19., 20., 26., 29. in 43. divizija ter tankovska, inženirska in artilerijska brigada. 16. aprila so partizanske enote trčile ob Ingridino linijo. Štab je za točko preboja izbral najkrajšo pot proti Trstu, preko Klane in Ilirske Bistrice, zato je bila tu razporejena glavnina partizanskih sil (13., 19., 26. in 43. divizija). Desno krilo, od doline Kolpe do Prezida, je prevzela 20. divizija, medtem ko je bila 9. divizija določena za osvoboditev otokov Krk, Cres in Lošinj ter kasneje za prodiranje proti Istri.¹⁸ S tem je bila šahovnica postavljena. Partizani so se pri Klani nameravali prebiti, medtem ko so si Nemci isto območje izbrali z namenom, da partizane najprej ustavijo, nato pa gredo v protinapad in enote 4. armade potisnejo proti morju.¹⁹ Partizani so najprej osvojili Sušak, medtem ko je 21. aprila 13. divizija želela prebiti nemško obrambo, pri čemer je do najhujših bojov prišlo v Klani in pri Zeleznih vratih. Partizani so bili najprej uspešni, vendar jih je kmalu ustavila 188. gorska divizija ter

začela 13. in 26. divizijo potiskati nazaj. V naslednjih dneh je prišlo do napadov in protinapadov, vendar se fronta ni bistveno spremenila. Bojevanje na območju okrog Klane je bilo težavno, vreme je bilo večinoma deževno in megleno. 29. aprila je bila zaradi megle vidljivost le 50 metrov. Tudi teren je, vsaj Nemcem, povzročal težave. Za poveljnika Carla Schulzeja je bila to »prava džungla«. Na vsakih 50 do 100 metrov je bilo gnezdo z mitraljezom, vendar je bilo veliko grmičevja, zato so se lahko »partizani na tem terenu neopazno, po mačje premikali, se pretihotapili preko frontne linije, naskočili gnezdo in povzročili bog si ga vedi kakšen zločin«.²⁰ Nemci so v teh težkih razmerah uporabili vse, kar so imeli na voljo, tudi dva težka topa K5, ki so ju skrivali v železniških tunelih pri Pivki. Topa, ki sta imela kaliber 28 centimetrov, teža streliva pa je bila 255 kilogramov,²¹ sta 29. aprila 1945 skupno izstrelila 22 izstrelkov.²² To je bilo zagotovo eno največjih enodnevnih obstreljevanj na Slovenskem. Domačini se še danes spominjajo uničenja, ki so ga ti izstrelki povzročili, na primer v vasi Smrje.

Fronta se je ustavila, kar je štab 4. armade privdlo do ugotovitve, da je 97. AK najmočnejši ravno na sredini. Namesto da bi še naprej napadal pri Klani, se je štab odločil okrepiti sile na krilih in zaobiti Nemce. 9. diviziji je ukazal, naj se izkrca na istrski obali in karseda hitro zasede Učko, 26. divizija pa naj 2. prekomorsko brigado, v kateri je bilo veliko primorskih Slovencev, pošlje v sovražnikovo zaledje (območje med Učko, Materijo in Podgradom).²³ Na območje Čabra je bila poslana 20. divizija z nalogo zaobiti Nemce severovzhodno od Snežnika. Do odločilnega premika je prišlo 27. aprila, ko je Tito štabu 4. armade ukazal, naj na severnem krilu iz 13., 20. in 29. divizije oblikuje posebno skupino, ki se bo preko Loža in Mašuna prebila proti Ilirski Bistrici in naprej proti Trstu. V naslednjih dneh se je vse spremenilo, zgolj tri divizije so še napadale čelno, pet jih je bilo usmerjenih v obkolutveni manever, pet partizanskih divizij pa je bilo v sovražnikovo zaledje (večina jih je prodirala proti Trstu).²⁴ 9. divizija je prodrla do Opatije, v zaledje nemške bojne črte pri Reki, medtem ko je 20. divizija čez Mašun prišla do Ilirske Bistrice, premagala bataljon 9. SS policijske divizije in del Jevdjevičevih četnikov ter 4. maja zasedla Ilirsko Bistrico.²⁵ Tu in v okoliških vaseh se je začelo praznovanje, praznovanje 1. maja, ljudje so se na ulicah veselili,²⁶ kar pa ni trajalo dolgo.

¹⁴ BArch, RH 24-97/5, str. 14.

¹⁵ Zadnik, *Istrski odred*, str. 692.

¹⁶ Za enote Waffen-SS gl. Kocjančič, *Red mrtvaške glave pod Alpami*.

¹⁷ Kocjančič, *The last months*, str. 179; Di Giusto, *Operazione*, str. 650.

¹⁸ Petelin, *Osvoboditev*, str. 189.

¹⁹ Klanjšček in Petelin, *Deveti korpus*, str. 419.

²⁰ BArch, RH 24-97/5, str. 21.

²¹ Taube, *Deutsche Eisenbahngeschütze*, str. 41.

²² PVZ, *Vorläufiges Rohrbuch des K5-Rohres Nr. 2/3; Vorläufiges Rohrbuch des K5-Rohres Nr. 12*.

²³ Vilhar, *Prva in druga*, str. 375.

²⁴ Klanjšček in Petelin, *Deveti korpus*, str. 421.

²⁵ Petelin, *Osvoboditev*, str. 176; BArch, RH 24-97/5, str. 33.

²⁶ Sinkovec, *Uporni svet*, str. 312.

Obkolitev

Ob nemškem spoznanju, da so jih partizani preliščili, se je njihov položaj postavil na glavo. Iz uspešnega branjenja linije, ki je prehajalo v protinapad, se je situacija spremenila. Nemci so postajali vedno bolj utrujeni, še večjo težavo pa je pomenilo pomanjkanje streliva, s katerim se niso več mogli oskrbovati, saj so bile povezave s Tretjim rajhom prekinjene. Tudi situacija na širšem bojišču je pokazala, da se bo armadna skupina E namesto preko Reke raje prebila preko Štajerske do nacistične Nemčije. Tega niso sporočili 97. AK, vendar se je Kübler kljub temu odločil in 1. maja ukazal preboj proti severu.²⁷

Začelo se je ponovno razmeščanje nemških enot. Tako je 902. polk 188. gorske divizije še pred mrakom zapustil območje Klane in se preko Lisaca premaknil proti Sušaku ter še naprej proti Fabcem. Na tej poti je poveljnik polka Schulze srečal policijskega stotnika Neumayerja. Ta je neodločno zbiral svojo četo in ga mirno ogovoril. Schulze je prišel k njemu in ga jezno nagovoril, policijski poveljnik pa mu je začel razlagati, da njegovi možje niso vajeni bojevanja na tako težkem terenu in v slabem vremenu. Polkovni poveljnik je, po lastnih besedah, v očeh policistov opazil strah pred sovražnikom in željo zapustiti boje brez ukaza. Zaradi tega jih je spomnil »na firerjev ukaz²⁸ (zdržati do zadnjega moža in naboja) in ukazal takoj ponovno zasesti dodeljene položaje na fronti. Če se to v naslednjih pol ure ne bo zgodilo, vas imam pravico takoj ustreliti.«²⁹ Zaradi te grožnje se je policijska enota odpravila nazaj na svoje položaje, Schulze pa ni nikoli izvedel, ali jih je zares zasedla.

Medtem so partizani prišli do Dolnjega Zemona, pa tudi iz smeri Hrpelj, točneje, iz Materije je 4. armada izvajala močan pritisk. Partizani so kmalu dosegli Podgrad, kjer so jih Nemci ustavili. 97. armadni korpus je bil ujet v podolgovat obroč, ki se je začel v Reki, medtem ko so partizani držali Opatijo in Sušak. Proti severu je obroč potekal preko nekdanje fronte na Klani, Zabič, Gornjega in Dolnjega Zemona ter na zahodu do Podgrada.³⁰ Kübler je za točko preboja določil Knežak, od koder bi krenili preko Ljubljane proti Avstriji. Vendar to ni bilo več običajno bojevanje, kot je potekalo ves čas druge svetovne vojne. Partizani so Nemce ovirali v vsaki vasi – Dolnji Zemon, Koseze, Vrbovo, Jasen, Ilirska Bistrica, prečkane reke Reke, Podstenje, Šembije. Za zasedbo vsake vasi so se morali Nemci močno potruditi, in ko jim je uspelo, jih je že čakala nova vas. In kljub naporom so morali z bojevanjem nadaljevati, saj bi se ob nemških odmorih partizanski položaji okrepili. Nemci so za

vsak napad porabili veliko energije in streliva, obroč se je še bolj razpotegnil, hkrati pa niso bili bistveno bližje mejam rajha. Njihova moč se je zmanjševala in le pomoč od zunaj bi jih lahko rešila. Tako so upali na enote iz Trsta, vendar so imeli tam Nemci že dovolj težav z branjenjem lastnih položajev. Upe so polagali tudi v armadno skupino E, ki pa je ubrala pot preko Štajerske, zaradi česar so bili pripadniki 97. AK po končani vojni hudo jezni.³¹ Nemške enote, ki bi prebile obroč, niso prišle ne z juga ne z zahoda, še edino upanje je ostal poveljnik zaledja Rösener, vendar je 5. maja korpusu sporočil, da je bil njegov (šibek) poskus preboja neuspešen.³² Nasprotno so jih partizani želeli na vsak način ustaviti in se maščevati za vse trpljenje, ki so jim ga Nemci povzročili med vojno.

5. maja so Nemci prečkali Reko in začeli zasedati Ilirsko Bistrico. Pri tem jih je ovirala meter visoka reka. Medtem ko so jo prečkali z vprežnimi živalmi, jim je naproti prišlo štiri ali pet partizanskih tankov, proti katerim Nemci niso imeli več nobenega učinkovitega odgovora. Tu je treba poudariti, kako počasno je bilo nemško napredovanje. 902. polk se je na primer 1. maja premaknil iz Klane, v Ilirsko Bistrico pa je prišel šele čez štiri dni. Kljub temu so Nemci mislili, da je preboj v domovino mogoč. Tisti dan so zasedli celotno Ilirsko Bistrico, vendar so jih partizani z okoliških gričev neprenehoma obstreljevali z minometalci, topovi in mitraljezi. Naslednjega dne so jih Nemci pregnali z višav okoli Bistrice, 902. polk 188. gorske divizije pa je dobil ukaz prodreti do Šembij in naprej proti Knežaku.

Predaja

Kljub vedno težji komunikaciji med nemškimi enotami je 7. maja ob pol petih zjutraj prišlo do napada na Jezerni hrib, vzhodno od Šembij. Napad je bil uspešno izveden in poveljnik Carl Schulze, ki ga je vodil, je naivno verjel, da je preboj do Šembij in Knežaka res mogoč. Tudi možje, ki jih je spraševal, ali naj se prebijejo ali predajo, so mu enoglasno govorili, da se želijo prebiti.³³ Ni razumel, da bi imel, tudi če bi se prebil do Knežaka, 97. armadni korpus še vedno približno 150 kilometrov poti preko sovražnega ozemlja do meje rajha, kjer bi mu lahko partizani postavljali ovire. Poleg tega so bili Nemci utrujeni od bojev, primanjkovalo jim je streliva, vozil in na splošno vse vojaške opreme. Podoben preboj je uspel Löhrovi armadni skupini E, ki se je prenehala bojevati šele 15. maja, vendar pa je to skupino sestavljalo približno dvakrat več mož kot 97. armadni korpus.³⁴ Po napadu na Jezerni hrib in začetku priprave na napad na Knežak je poveljnik 902. polka 188.

²⁷ BArch, RH 24-97/5, str. 16.

²⁸ V štabu 97. AK so 1. maja izvedeli za Hitlerjevo smrt (Kaltenegger, *Zona d'operazione*, str. 249). Vprašanje je, ali je tudi Schulze vedel, da je Hitler dan prej storil samomor.

²⁹ BArch, RH 24-97/5, str. 23.

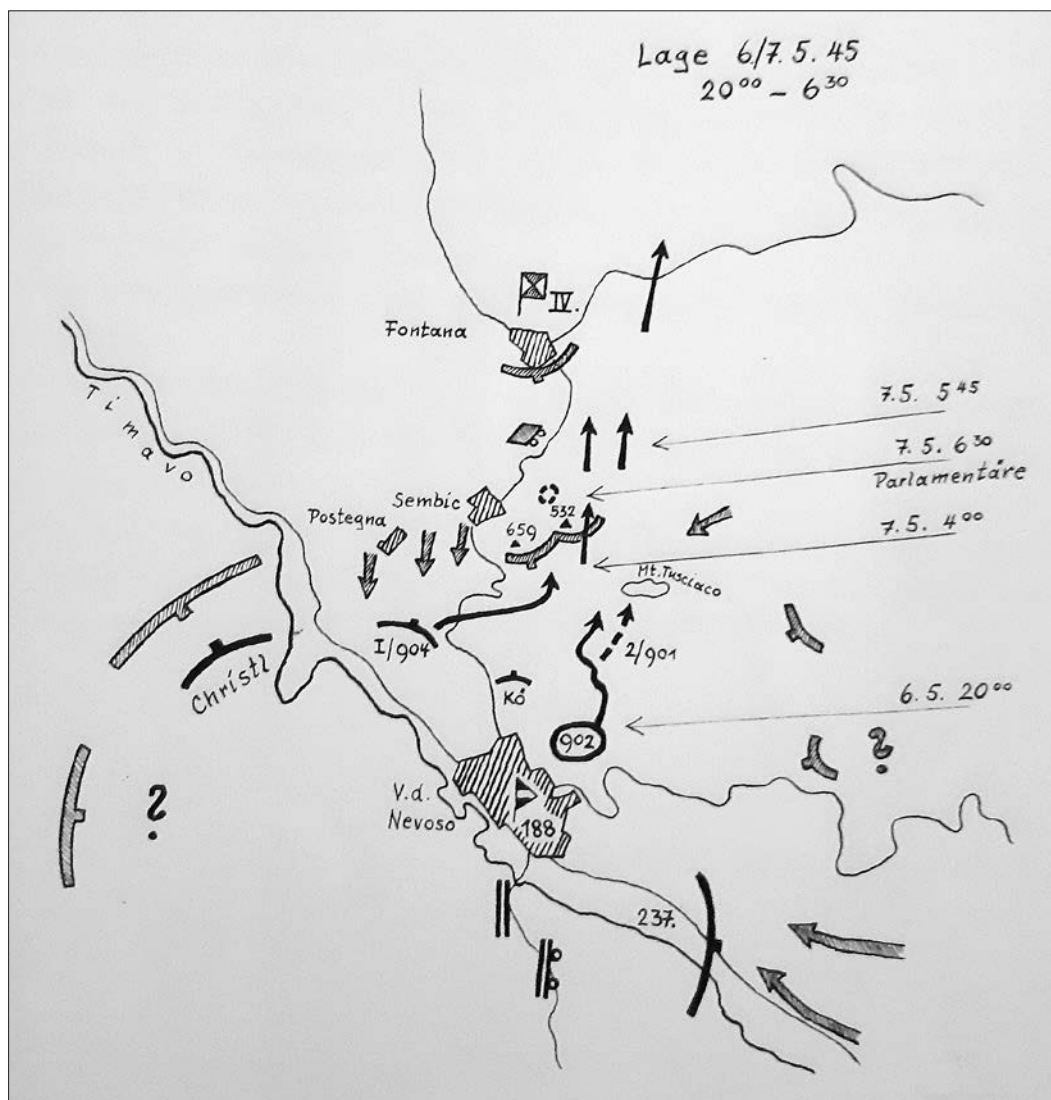
³⁰ Di Giusto, *Operazione*, str. 661.

³¹ BArch, RH 24-97/5, str. 41.

³² Di Giusto, *Operazione*, str. 663.

³³ BArch, RH 24-97/5, str. 43.

³⁴ Di Giusto, *Operazione*, str. 658.

Potek bojev okoli Ilirske Bistrice 6. in 7. maja 1945 (BArch RH 24-97-5).

gorske divizije iz štaba 97. armadnega korpusa dobil radijsko sporočilo: »Prilagoditev bojevanja, ob 6:05 prekinitev ognja! Ob 10:00 pogajanja o kapitulaciji v Opatiji.« Schulze je odgovoril: »Preboj končan. Zakaj prekinitev ognja? Zahtevam geslo.«³⁵ Bal se je namreč, da so partizani zajeli nemško radijsko postajo in da pošiljajo lažna sporočila. Kot odgovor je dobil enako sporočilo, tokrat z geslom. Ko je s člani svoje enote razpravljaj o tem, kaj storiti, je v skupino nenadoma treščila granata. Ta je enega ubila, drugega ranila, poveljnik Carl Schulze in sogovornik, major Huber, pa sta se posledicam srečno izognila.

Nekaj minut po tem dogodku je k nemški enoti prišlo šest do osem partizanskih odposlancev z belo zastavo iz Šembij. V znak dobre volje so nemškemu poveljniku ponudili cigareto in eden od partizanov je vprašal: »Ste vi komandant?«, nakar mu je Schulze

odgovoril: »Ja, kdo želi vedeti?« Partizan mu je odvrnil: »Imamo ukaz o prekinitvi ognja. Položite orožje dol.« Nemec mu je jezno odgovoril: »Nisem navajen, da mi sovražnik ukazuje.« Partizan mu je razložil: »Kapitulacija je bila pravkar podpisana, na podlagi katere morate vi in vaše enote predati orožje.« Nemški poveljnik se je znašel v škripcih, saj v tistem trenutku ni mogel vzpostaviti povezave s štabom korpusa, zato je vprašal partizana: »Ali mi lahko date na voljo vaš džip, da grem lahko z njim do mojega korpusa?« Partizani so imeli v Šembijah zasežen nemški džip, tako je partizanski vodja odposlancev odvrnil: »Pridite z mano, moj džip vam je na voljo, tam odzadaj je parkiran.«³⁶ Nemci partizanom niso zaupali, menili so, da bodo Schulzeja peljali in »tam odzadaj« usmrtili, zato je poveljnik vodstvo enote predal svojemu podrejenemu, Huberju, in mu zabičal, naj ne preda orožja,

³⁵ BArch, RH 24-97/5, str. 44.

³⁶ BArch, RH 24-97/5, str. 45.

dokler ne pride nazaj z džipom. Nemški polkovnik se je v partizanskem spremstvu peljal po cikcakasti poti proti Ilirski Bistrici. Najprej so srečali partizansko patruljo, ki so ji razložili namen potovanja, pred Ilirsko Bistrico pa jih je ustavila še nemška patrulja, ki ji je Carl Schulze ukazal, naj mu dovoli priti do štaba korpusa. V Ilirski Bistrici je bilo na cestah videti barikade, na stotine nemških vojakov brez orožja in splošno vdanost v usodo. Poveljnik 902. polka 188. divizije se je odpravil v štab korpusa.

Dan prej, 6. maja, je pred poveljnika 97. AK med pregledom nemških enot priletela granata iz minometalca, katere šrapneli so mu raztrgali desno lice in močno poškodovali oko. Za to naj bi bila odgovorna 20-letna Bistričanka, ki je tekoče govorila nemško in so jo uporabljali za prevajalko. Partizanom, ki so na pobočju pri Ilirski Bistrici ravnali z minometom, je pokazala, kje je Kübler, in ti so izstrelili granato, ki ga je močno ranila. Nemci so to dejanje imenovali »slovenska izdaja«, ni pa jasno, kaj se je zgodilo z mlado Bistričanko. Ob Küblerju ni bilo zdravnika, zato je dlje časa čakal, da so oskrbeli njegove rane, kasneje pa so ga prepeljali v bolnišnico na Reko.³⁷ Zaradi nezmožnosti poveljevanja je njegovo mesto v 97. armadnem korpusu prevzel poveljnik 188. gorske divizije, Hans von Hösslin, h kateremu je naslednjega dne prišel Schulze.

Novi poveljnik mu je razložil položaj, v katerem se je znašel korpus, in potrdil predajo. Ob 16. uri se je Carl Schulze, skupaj s partizani, vrnil k svoji enoti, kjer so že pričakovali najhujše. Namestnik Huber mu je razložil, da so med njegovo odsotnostjo partizani nenehno pritiskali nanj, naj polku ukaže predajo orožja, vendar se ni zlozil. Poveljnik polka je sedaj res ukazal predajo orožja partizanom. Težko ranjene so začeli voziti v bolnišnico v Ilirsko Bistrico, ostali Nemci pa so se morali ob 18. uri pod budnim partizanskim spremstvom odpraviti do Šembij. S tem so se tudi uradno končale sovražnosti okrog Ilirske Bistrice.³⁸

Kakšni pa so bili pogoji kapitulacije in kaj je sledilo nemški predaji orožja? Za podpis kapitulacije je Kübler pooblastil polkovnika Reindla, ki je v zameno za predajo orožja zahteval prosti prehod do mej rajha. V delu B so bili definirani splošni pogoji: 1. pride do prekinitve vseh sovražnosti; 2. 97. armadni korpus mora takoj brezpogojno predati vse orožje in vojaški material; 3. moštvo in častniki 97. AK preidejo pod nadzor 8. divizije 4. jugoslovanske armade, ki jih mora tudi oskrbovati, in 4. za cilj pohoda, s katerim bi Nemci ob partizanskem spremstvu dosegli meje rajha, je bil določen Celovec.³⁹

Kapitulacijska pogodba, ki sta jo z jugoslovanske strani podpisala polkovnik Bjelajac in Sukrija Bijec

Silhueta Hansa von Hösslina, nastala na t. i. Ljubljanskem procesu (Ljudska pravica, 16. 7. 1947, str. 4).

dič, je vsebovala še del C, v katerem so bile razjasnjene še zadnje malenkosti: 1. vsa vojaška oprema in vozila bodo pospravljena na območju industrijskega kompleksa na severovzhodu Ilirske Bistrice; 2. vsak zajeti Nemec ima lahko s seboj nahrbtnik in hrano, kolikor jo lahko nosi; 3. armadnemu korpusu ostane pet vozil in štiri kolesa, dve vozili in eno kolo za štab korpusa ter po eno vozilo in kolo na divizijo, ki sta bili dve; 4. radijske sprejemnike se takoj preda partizanom; 5. sanitetni material ostane nemškim enotam, kar manjka, bodo priskrbeli partizani; 6. Celovec, ki je določen kot cilj pohoda, je treba doseči do 31. maja; 7. jugoslovanska vojska bo med pohodom oskrbovala korpus; 8. ločevanja med nemškim moštvom in častniki ne bo, enote ostanejo skupaj; 9. jugoslovanski armadi mora biti predložen seznam bataljonov, štabov, čete ...; 10. hrvaške (legionarje) in italijanske vojake ter civiliste, ki spremljajo korpus, bodo obravnavali enako kot nemške čete, le da jih ne bodo vrnili v Nemčijo, temveč v njihove domovine; 11. samo ranjenci, ki lahko hodijo, bodo šli na pohod, težki ranjenci bodo ostali v bolnišnici v oskrbi nemškega medicinskega osebja in se bodo šele po okrevanju vrnili v domovino; 12. o vseh nadaljnjih vprašanjih odloča poveljnik 4. jugoslovanske armade, korpusu pa je dodeljen jugoslovanski častnik, ki skrbi za reševanje težav.⁴⁰

³⁷ Kaltenecker, *Ludwig Kübler*, str. 322.

³⁸ Teden dni po predaji 97. armadnega korpusa pri Ilirski Bistrici se je predal še Löhr s svojo armadno skupino na Štajerskem.

³⁹ BArch, RH 24-97/5, *Kapitulations – Urkunden Abschrift B*.

⁴⁰ BArch, RH 24-97/5, *Kapitulations – Urkunden Abschrift C*.

*Silhueta Ludwiga Küblerja,
nastala na t. i. Ljubljanskem procesu
(Ljudska pravica, 16. 7. 1947, str. 4).*

Sklep

Kapitulacijski pogoji so bili torej podpisani, o njihovi izvedbi pa zgolj na kratko, saj bi to lahko bila tema samostojnega članka. Jugoslovanski partizani dogovora niso spoštovali, še posebej za Nemce ključne 4. točke. Namesto pohoda proti Celovcu so vojake 97. AK prisilili, da zamenjajo smer pohoda in gredo proti Beogradu. Ta partizanska odločitev je po eni strani razumljiva, saj so si Jugoslovani po štirih letih trpljenja pod nemškim jarmom želeli maščevanja. Prav Kübler je izdal razglas »oko za oko, zob za zob«⁴¹ in med vojno na splošno uporabljal skrajne ukrepe za zatiranje partizanskega upora.⁴² Jugoslovanski partizani so imeli vse razloge za sovraštvo in maščevanje, vendar je tako grobo kršenje kapitulacijskih pogojev kljub temu sporno. Ravno strah pred maščevanjem

je botroval temu, da so se Nemci še osem dni po Hitlerjevem samomoru, sicer v brezupnem položaju, obkoljeni in daleč od meja rajha, tako odločno bojevali.⁴³ Ludwig Kübler, sedaj z močno poškodovano desno polovico obraza, se je 6. maja vdal v usodo in dovolil podpis pogodbe. V delu A, o pogojih kapitulacije, je poveljniku 4. armade napisal: »Zaupam vaši dani vojaški častni besedi.«⁴⁴ Med pohodom proti Beogradu številni nemški vojaki niso mogli razumeti, kako sta lahko bila generala Kübler in von Hösslin »tako naivna in sta domnevala, da ima beseda partizanskega poveljnika enako težo kot beseda poštenjaka (Ehrenmannes)«.⁴⁵ Kršitev pogojev kapitulacije je z današnjega zornega kota močno sporna. Zaradi te odločitve so nekateri nemški vojaki Küblerja sovražili, poleg tega pa so mu očitali, da kljub opozorilom častnikov 97. AK ni pravočasno umaknil proti severu, temveč je slepo čakal na Löhrove ukaze.

Enote so bile v nasprotju s pogoji razpuščene, častniki pa ločeni od moštva. Na pohodu pokore, kot so ga imenovali Nemci, je bilo treba vsak dan narediti od 30 do 50 kilometrov, dokler niso med 11. in 25. julijem prispeli do Vršaca v Srbiji, kjer so jih zaprli v taborišče. Še posebej so trpeli ranjenci, na primer Ludwig Kübler, ki je imel močno poškodovan obraz. Leta 1947 so ga premestili v Ljubljano, na t. i. Ljubljanski proces, kjer je bil »zaradi svojih vojnih zločinov storjenih v Jugoslaviji in svojih drakonskih ukrepov v času operacij na območju Sovjetske zveze«⁴⁶ obsojen na smrt z obešenjem.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

BArch – Bundesarchiv – Militärarchiv Freiburg
RH 11-III/321, Die italienischen Grenzbefestigungen von Fiume bis Postumia; Denkschrift vom 30. Dez. 1944 mit Beschreibung der Anlagen vom 5. Mai 1943 und Sperrplänen, Stand 4. Dez. 1940 (Auswertung italienischer Beuteunterlagen) Dez. 1944
RH 24-97/5, Bericht über die Schlaußkämpfe des LXXXXVII. (97.) Geb. AK und der 188. Geb. Div. im Räume Fiume und Villa del Nevosa (Ilir. Bistrica). 1945

PVZ – Park vojaške zgodovine Pivka
Vorläufiges Rohrbuch des K5-Rohres Nr.2/3
Vorläufiges Rohrbuch des K5-Rohres Nr.12

⁴¹ Collotti, *Il Litorale Adriatico*, str. 95.

⁴² Na primer pobijanje talcev kot povračilo za bombne napade v Trstu in na Opčinah (Liuzzi, *Violenza*, str. 207).

⁴³ Kaltenecker, *Zona d'operazione*, str. 252.

⁴⁴ BArch, RH 24-97/5, *Kapitulations – Urkunden Abschrift A*.

⁴⁵ Kaltenecker, *Ludwig Kübler*, str. 322.

⁴⁶ Kaltenecker, *Ludwig Kübler*, str. 324.

ČASOPISI

Ljudska pravica, 1947.

LITERATURA

- Collotti, Enzo: *Il Litorale Adriatico nel Nuovo ordine*. Milano: Vangelista editore, 1975.
- Di Giusto, Stefano: *Operazione Adriatisches Küstenland: Udine Gorizia Trieste Pola Fiume e Lubiana*. Udine: LithoStampa Pasian di Prato, 2005.
- Kaltenegger, Roland: *Ludwig Kübler. General der Gebirgstruppe. Der Bauherr der deutschen Gebirgsgruppe und seine Zeit*. Würzburg: Verlaghaus Würzburg GmbH & Co, 2011.
- Kaltenegger, Roland: *Zona d'operazione Litorale Adriatico: la battaglia per Trieste, l'Istria e Fiume*. Gorizia: Libreria Editrice Goriziana, 1996.
- Klanjšček, Zdravko in Petelin, Stanko: *Deveti korpus slovenske narodnoosvobodilne vojske: 1943–1945*. Ljubljana: Društvo piscev zgodovine NOB Slovenije, 1999.
- Kocjančič, Klemen: *Red mrtvaške glave pod Alpami: enote in ustanove Waffen-SS na Slovenskem med drugo svetovno vojno*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2021.
- Kocjančič, Klemen: The last months of the SDK: Srpski dobrovoljački korpus in Slovenian territory during the Second World War. *Vojnoistorijski glasnik: organ Vojnoistorijskog instituta*. Beograd: Vojnoistorijski institut, 2019, št. 2, str. 166–184.
- Liuzzi, Giorgio: *Violenza e repressione nazista nel Litorale Adriatico: 1943–1945*. Trieste: Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli Venezia Giulia, 2014.
- Petelin, Stanko: *Osvoboditev Slovenskega primorja*. Nova Gorica: ČZP Soča, 1965.
- Šinkovec, Črtomir: *Uporni svet pod Snežnikom: (kronika)*. Nova Gorica, Ilirska Bistrica: Občinski odbor zveze združenj borcev NOV, 1966.
- Taube, Gerhard: *Deutsche Eisenbahngeschütze*. Stuttgart: Motorbuch Verlag, 2017.
- Vilhar, Srečko: *Prva in druga prekomorska brigada*. Nova Gorica: Soča, 1967.
- Zadnik, Maks: *Istrski odred*. Nova Gorica: Odbor Istrskega odreda; Ljubljana: Partizanska knjiga, 1975.

SUMMARY

The final battles in the surroundings of Ilirska Bistrica at the end of the Second World War

At the end of the war, Army Group E (*Südost*) was withdrawing from the Balkan Peninsula and saw the area between Rijeka and Ilirska Bistrica as one of the key crossing points. To ensure its successful retreat towards the Reich's borders, it was vital not to let the Partisans seize control of the area. Therefore, the commander of Army Group E, Alexander Löhr, ordered the 97th Army Corps to prevent the 4th Army of Yugoslav Partisans from gaining ground. At the end of April 1945, the corps, led by the commander of the OZAK, Ludwig Kübler not only successfully fended off the Partisan attacks near the village of Klana, but it also carried out several counterattacks in an attempt to push the partisans towards the sea. However, the Germans had gravely miscalculated. Part of the partisan units advanced via the island of Cres and to the north across the Istrian peninsula, cutting the corps' escape route between Trieste and Rijeka at Materija. In the east, the partisans came behind the Germans via Delnice and Lož and captured Ilirska Bistrica, thus blocking their way to the north. Meanwhile, Army Group E decided to reach the Reich's borders via Styria, thus leaving the 97th Army Corps to be transformed within days from the attacker to the besieged. They recaptured Ilirska Bistrica and tried to break through Knežak towards Austria, but it was too late. On 7th of May, the new Corps commander, Hans von Hösslin, was forced to sign a capitulation and surrender weapons. The captured Germans were originally supposed to march on foot to Klagenfurt; however, violating the terms of capitulation, the Partisans made the 97th Army Corps march to Belgrade instead.

*Grobnica in spomenik padlim borcem 4. jugoslovanske armade, prekomorcem ter domačinom,
delo kiparja Janeza Lenassija in arhitektke Žive Baraga Moškon
(foto: Jošt Gantar, hrani: arhiv LAS-a med Snežnikom in Nanosom).*

ISSN 0023-4923 (tiskana izdaja)
ISSN 2670-6865 (spletna izdaja)
UDK 94(497.4)